

SPIS TREŚCI

TOM I. Droga do apostazji (1483-1530)

- Rozdział I. Przebieg studiów i pierwsze lata w klasztorze
- Rozdział II. Zapowiedź zmian
- Rozdział III. Punkt startowy
- Rozdział IV. „Jestem ze szkoły Ockhama”
- Rozdział V. Rafy fałszywej mistyki
- Rozdział VI. Przemiana z 1515 w świetle komentarza do Listu do Rzymian
- Rozdział VII. Pewne osobliwości odnośnie zewnętrznych okoliczności i życia wewnętrznego Lutra w czasie kryzysu
- Rozdział VIII. Komentarz do Listu do Galatów. Pierwsze dysputy i sukcesy
- Rozdział IX. Tezy o odpuście z 1517 i ich następstwa
- Rozdział X. Postępy Lutra w nowym nauczaniu
- Rozdział XI. Początek wielkiej apostazji
- Rozdział XII. Ekskomunika i banicja. Chrzest duchowy w Wartburgu
- Rozdział XIII. Powstanie kościołów reformowanych
- Rozdział XIV. Od wojny chłopskiej do sejmu w Augsburgu (1525-1530)

TOM II. Szczyt życia 14

Rozdział XV. Organizacja i pozycja publiczna nowego kościoła 15

1. Sytuacja religijna Lutra. Czy była reakcja na radykalizm? 15

Nowy kościół z wiążącymi formułami wiary i powołanymi władzami sprzeczny z wcześniejszymi żądaniami wolności od wszelkich zewnętrznych więzów. Zmiana w umyśle Lutra, która pojawiła się w 1522. Co spowodowało reakcję? Czy Luter przed 1522 kiedykolwiek cenił ideę „religii bez dogmatu”? Jego prosty projekt zachowania wszystkich elementów chrześcijańskich uważanych przez niego za kluczowe. Twierdzenie o wolności chrześcijańskiej; logiczne zaprzeczenia przeszły niezauważone. Po 1522 największy nacisk położył na elementy pozytywne; towarzyszący mu prąd subiektywny. Anarchia kościelna. Nowocześni protestanci bardziej skłonni od Lutra iść za jego zasadami do uzasadnionych konsekwencji. Podsumowanie: reakcja w 1522 nie spowodowała rzeczywistej zmiany poglądu. Jak Luter zdołał ukryć przed sobą i innymi niezgodne tendencje.

2. Od kościoła kongregacyjnego do państwowego. Sekularyzacja 28

Przed związaniem się z ideą kościoła kongregacyjnego Luter zaprasza władze świeckie do interwencji; *An den christlichen Adel*; rozwiane złudzenia; nowy ideał Lutra; nowa ewangelia nieplanowana dla wszystkich; zgromadzenie prawdziwych chrześcijan;

kongregacja Wittenbergi i model ustanowiony w Leisnig. Kościół kongregacyjny okazuje się niepraktyczny, Luter popiera kościół powszechny; ewolucja do kościoła państwowego, który później obowiązywał w protestanckich Niemczech. Sekularyzacja własności kościelnej w elektoracie Saksonii. Pogląd Lutra na użytkowanie własności kościelnej przejętej przez władców; skargi na chciwość książąt. Sekularyzacja sądów małżeńskich; sprawy małżeńskie u prawników świeckich; początek walki Lutra z prawnikami; późniejsze stanowisko Lutra.

3. Problem wojny religijnej i niezdecydowanie Lutra. Liga szmalkaldzka (1531) 42

Luter odrzuca wszelkie zastrzeżenia; postanowienie postępowania bez względu na konsekwencje. Wcześniejszy sprzeciw wobec zbrojnego oporu; memoranda na ten temat wyraźnie ukazywały wahanie. Zmiana poglądu w 1530; powody zmiany; zmiana trzymana w tajemnicy; trudności z norymberczykami; wymowne memorandum opublikowane przez Cochlaeusa. Liga szmalkaldzka; nadzieje i obawy Lutra; nowe memorandum. Wątpliwości Lutra odnośnie inwazji Filipa heskiego na Wirtemberg; wyprawa zamieniona w sukces jest błogosławiona przez Lutra. Wojna religijna w prywatnych rozmowach Lutra w późniejszych latach. Późniejsze memoranda. Problem Brandenburgii. Późniejsze próby zaprzeczenia autentyczności dokumentu podpisanego przez Lutra w 1530.

4. Turcy przy granicy i Turcy (papiści) w cesarstwie 65

Niebezpieczeństwo pojawia się na wschodzie. Wcześniejsze wypowiedzi Lutra (do 1524) przeciwko środkom militarnym, chroniącym przed wtargnięciami Turków; stosunek kaznodziejów; bliskie zagrożenie cesarstwa po bitwie pod Mohaczem; zmiana frontu w *Vom Kriege widder die Türcken*; *Heer-Predigt widder den Türcken* i zgoda na zastosowanie środków wojennych przeciwko najeźdźcy; upierając się przy swoich ulubionych ideach pozbawia wezwania do broni największej jego siły; późniejsze wypowiedzi na ten temat; Turek nie jest tak niebezpiecznym wrogiem jak papieństwo.

5. Nacjonalizm i patriotyzm Lutra 78

Powiedzenia Lutra o cnotach i wadach rodaków; jego nauczanie rozrywa cesarstwo i podważa autorytet cesarski; obrona oporu; „prorok Niemców”; zniechęcanie do handlu i nauki; Döllinger o Lutrze jako typowym Niemcu; władza mocnego człowieka ze zręcznym językiem.

Rozdział XVI. Boża misja i jej oznaki 88

1. Rozwój idei Lutra o Bożej misji 88

Przekonanie o specjalnym powołaniu i oświeceniu; determinacja nie znosząca wątpliwości; wszystkie działania kierowane z wysoka; potwierdzenie swojej opinii znajduje w rozmiarze powodzenia i wybawieniu od wrogów; niestrudzona praca i lekceważenie rozwoju osobistego; problem wynikający ze zjednoczenia w nim fanatycznego mistyka ze swojskim, pogodnym człowiekiem, cieszącym się dobrymi rzeczami, które go spotykają; przesady; „pokusy” pobudzające rozwój mądrości. Świadomość misji wzrastała w momentach krytycznych, przykładowo podczas pobytu w Wartburgu; list do Staupitza z 1522; jego stwierdzenie: „To jest Słowo Boga. Niech upadnie to, co nie może stać”.

2. Rzekoma misja przeciwko papistom 100

Jak Luter opisał papieża i jego dwór; wołanie o reformę katolicką; karykatura Erazma; jak później protestanci traktowali roszczenia Lutra. Apokaliptyczne urojenia Lutra;

egzegeza Dn 8; papieski Antychryst: raczej system niż człowiek; praca Lutra o chronologii. Mnich-cielak jako Boży znak ohydy papieżstwa i monastycyzmu. Od Lutra *Amen* do papieża-osła Melanchtona.

3. Dowody na Bożą misję. Cuda i proroctwa 119

Luter o dowodach wymaganych dla przyjęcia misji nadzwyczajnej. Rozróżnienie między powołaniem zwyczajnym i nadzwyczajnym. Odwołanie do gwałtownego rozszerzania się jego doktryny; rzeczywiste wyjaśnienie tego wzrostu. Odwołanie do jego doktoratu, do wyznaczenia przez władzę i w końcu do „Słowa prawdy”, którego głoszeniem był obarczony. Relacja Lutra o „cudownej” ucieczce Florentyny z klasztoru. Brak chęci do proszenia o łaskę działania cudów; żądanie od fanatyków czynienia cudów, uzasadniające ich roszczenia; aluzje do mocy jego własnej modlitwy przy powrocie do zdrowia chorego. Dar proroctwa; Luter niechętny do przepowiadania czegokolwiek „aby nie okazało się prawdą”. Jego własne tak zwane przepowiednie. Wcześniejsze przepowiednie mistyków i astrologów odniesione przez niego do siebie samego.

Rozdział XVII. Spojrzenie na moralność reformatora 131

1. Powołanie i sposób życia Lutra 131

Ogólnie o krytyce życia Lutra. Współcześni Lutrowi o jego wadach: Joh. Findling, Erazm i Ferreri. Lekarstwo proponowane przez Lutra na pozbycie się depresji, czyli brak umiaru.

2. Niektóre praktyczne zasady życia Lutra 139

Sprzeczne poglądy na grzech i pokutę; idee dopasowane do jego własnego przypadku, mające ulżyć sumieniu. Stosunek do wysiłków ludzkich; predestynacja i brak wolności; sfera diabła; niepowodzenia świętych. „Bądź grzesznikiem i grzesz mocno, ale wierz mocniej”. Protestantcka krytyka doktryny Lutra o grzechu.

3. Wyznanie Lutra odnośnie życia praktycznego i cnoty 154

Luter o słabości swojej wiary, jego wątpliwości, jego całkowita nędza i niedostatki życia. Stosunek do modlitwy; modlitwa wymieszana z przekleństwem; modlitewna groźba wobec nieuczciwych piwowarzy. Chrześcijańska radość i pokój. Przygotowanie do sakramentów. Umartwienie i pokonanie siebie. Przeciętność jako cel etyki. Brak gorliwości przy zbawieniu wszystkich ludzi; lekceważenie dzieła misyjnego. Luter w swoim domu; mniejsze rozczarowania.

4. *Rozmowy przy stole* i pierwsze notatki 167

Wieczne rozmowy Lutra w Wittenberdze zapisane przez jego przyjaciół; wykorzystanie pozostawionych notatek; Walch, Kroker i inni o autorytecie tych notatek. Fragmenty *Rozmów przy stole*; istota nowej religii, czyli zaufanie Chrystusowi. Opis praktyk i instytucji Kościoła: msza, post, spowiedź, życie zakonne. Pochwała *Rozmów przy stole* przez wczesnych uczniów Lutra. Sam Luter odpowiedzialny za plugawość języka. Sposób Pommera na zajmowanie się diabłem. Obrzydliwe odwołania do papieża; nieestosowne porównania; „adorabunt nostra stercora”. *Rozmowy przy stole* nie ograniczały się do takiego języka; kilka cytatów z *Wider das Bapstum zu Rom*. Rzekome usprawiedliwienie, czyli taki język był wówczas całkiem zwyczajny. Protest sir Tomasza Morusa. Współczesny obrońca Lutra. Rzeczywiste wyjaśnienie braku zahamowań u Lutra.

5. O małżeństwie i seksualności 185

O niezbędnej konieczności małżeństwa; nieodpartość naturalnego impulsu; świat pełen cudzołożników. „Cud” dobrowolnego i czystego celibatu. Nienawiść Lutra wobec papieskiego celibatu. Rozluźnienie więzi małżeńskiej. Przypadki, w których małżeństwo jest anulowane. Znaczenie słów: „Jeżeli żona odmawia, wtedy niech przyjdzie służąca”. Nowoczesny sekularyzm odwołuje się do zasad Lutra. Poligamia. Po wahaniu Luter tolerował poligamię, ale uczynił ją sprawą „forum internum”. Opinie teologów katolickich. „Ukryte małżeństwa” i konkubinat; co muszą zrobić ci, którym zabroniono prawnie kontraktu małżeńskiego. Odmowa sakramentalnego charakteru małżeństwa. Ton Lutra przy mówieniu o sprawach seksualnych; list do Spalatina; ubolewanie z powodu ordynarnego sposobu mówienia; ohydne porównania zawarte w *Vom Schem Hamphoras* (przeciwko Żydom) i *Wider Hans Worst* (przeciwko katolikom); nieestosowne anegdoty; Luter jak Abraham jest „ojcem wielkiego ludu”, czyli o dzieciach wszystkich mnichów i zakonnic, którzy porzucili swoje śluby.

6. Skargi współczesnych i późniejsze fałszywe raporty 208

Simon Lemnius; fanatycy i anabaptyści; katolicy: Hieronymus Dungersheim, książe Jerzy, Ambrosius Catharinus, Hoyer z Mansfeld; protestanci: Melanchton, Leo Judae, Zwingli, Bullinger, Joh. Agricola. Jak bardzo były uzasadnione skargi. Legendy apokryficzne kompromitujące Lutra: czy Luter miał trójkę dzieci własnych oprócz tych urodzonych ze związku z Katarzyną? Jego żartobliwych listów do żony nie należy brać poważnie. Czy Luter dogadzał sobie „najgorszymi orgiami” ze zbiegłymi zakonnicami w czarnym klasztorze w Wittenberdze? Fragmenty „których nie można przedstawić”. Czy Luter jako młody mnich powiedział, że będzie szedł dalej, aż będzie mógł poślubić dziewczynę? Autorytet Wolfganga Agricoli wobec tego stwierdzenia i informacji podanych przez niego o Spalatynie. Pobyt Lutra jako chłopca w domu Cotta w Eisenach nie jest podstawą zarzutu o niemoralność. Czy Luter opisał świnię jako najbardziej godny pozazdroszczenia cel szczęścia? Czy Luter uznał za ważne małżeństwo między bratem a siostrą? Czy Luter zalecał modlić się o wiele żon i niewiele dzieci? Różne warianty dawnego wiersza. Czy Luter zaliczał żony do „chleba codziennego” w modlitwie *Ojcze Nasz*? Czy Luter był twórcą przysłówia: „kto nie kocha kobiety, wina i śpiewu, pozostaje głupcem przez całe życie”?

7. „Dobre picie” 225

Potrzeba krytycznego zbadania zarzutów wysuniętych wobec Lutra; liczba wytworów literackich odpowiada za jego notoryczne picie. Świadectwa Musculusa, *Dicta Melanchthoniana*, Ickelsamera, Lemniusa, etc. Poglądy katolików: Catharinus, Hoyer z Mansfeld, Joh. Landau i inni. Wypowiedzi Lutra o swoim „dobrym pić”; powody dla takiej pobłażliwości; rozróżnienie między pić a pijaństwem; odrzucenie nałogowego pijaństwa. Melanchton i Mathesius, dwaj świadkowie umiarkowania Lutra. Z piwnicy i knajpy; podarki w naturze dla Lutra; podpis „Doctor plenus” dołączony do jednego listu odczytany jako „Doctor Johannes”; „stare wino” z Coburga i niedyspozycje Lutra w 1530; piwo kontra wino.

Rozdział XVIII. Luter i Melanchton 243

1. Melanchton w służbie luteranizmu (1518-1530) 243

Co Luter zawdzięczał swojemu przyjacielowi. Ich wcześniejsze relacje; bezgraniczna pochwała Lutra; obawy Melanchtona; praca podczas wizytacji w 1527; przerażony językiem Lutra do księcia Jerzego i zasmucony „protestem” opozycjonistów w Spirze.

Melanchton na sejmie w Augsburgu (1530). *Wyznanie augsburskie* i *Apologia* charakteryzuje autora; wyznanie odnośnie powołania się na św. Augustyna; list do kardynała Campeggio; przykłady „dwulicowości” Melanchtona; klauzula ewangeliczna; Melanchton osądzony przez współczesnych historyków; Luter pociesza swojego przyjaciela. „Erazmiański” pośrednik.

2. Rozbieżności i zgoda między Lutrem a Melanchtonem 261

Melanchton jako pierwszy przyjmuje całą doktrynę Lutra, ale później odchodzi od niej nawet w punktach istotnych; niechęć do odrzucenia wolności i do przyjęcia absolutnego przeznaczenia do piekła, do samej wiary i do zaprzeczenia wartości uczynków. Pokuta i motyw lęku. Różnice w kwestii Wieczery Pańskiej i stopniowe zbliżanie się do stanowiska zwinglian. Punkty zgody z Lutrem; dzieli przesady Lutra i wiarę w papieskiego Antychrysta; niesprawiedliwie oskarżony o to, że był bardziej tolerancyjny od swojego mistrza; ideał pedagogiczny.

3. Melanchton w szczycie kariery. Cierpienia psychiczne 272

Jego zainteresowanie propagowaniem studiów; korespondencja; zażyłość z Lutrem; rozczarowanie; czego nie lubił u Lutra; spotykał się z niewielkim zrozumieniem w kręgu Lutra, chociaż miał osobisty szacunek dla Lutra; pogłoski, że skłaniał się do powrotu do ołtarza katolickiej; gotowość znalezienia przyjemnego zatrudnienia daleko od Wittenberga; tendencja zostawiania spraw religijnych w rękach państwa.

Rozdział XIX. Relacje Lutra z Zwinglim, Karlstadtem, Bugenhagenem i innymi 285

1. Zwingli i spór o Wieczerzę Pańską 285

Wcześniejsza relacja między Zwinglim a Lutrem; ich rozbieżne opinie na temat Eucharystii; konferencja w Marburgu; władze wobec tej konferencji; Luter o przedwczesnym końcu Zwingliego.

2. Karlstadt 289

Po kłopotach w Wittenberdze Karlstadt wyjeżdża do Orlamünde; spotkanie z Lutrem w gospodzie pod Czarnym Niedźwiedziem w Jenie; wyjeżdża do Strasburga, a stamtąd do Rothenburga; przyjmuje warunki Lutra; łamie obietnicę, ucieka do Szwajcarii i otrzymuje stanowisko w Bazylei. Co Luter mówił o nim w *Rozmowach przy stole* i *Widder die hymelischen Propheten*; wady misji Karlstadta, gwałtowne zachowanie, przywiązanie do dekalogu, błędna interpretacja Wieczery Pańskiej, nacisk na wewnętrzne a nie zewnętrzne Słowo, nieznanostwo „pokus”.

3. Johann Agricola, Jakob Schenk i Johann Egranus 299

Luter o Agricoli. Schenk i kwestia prawa; spotkanie Schenka i Lutra. Egranus niezadowolony z Lutra; odwołania Lutra do „potomstwa Erazma”; skargi Egranusa.

4. Bugenhagen, Jonas i inni 302

Podziw Lutra wobec Amsdorfa i Brenza. Bugenhagen jako legat „a facie et a corde”; jego pochodzenie; pastor w Wittenberdze; prace misyjne; bliskość z Lutrem; listy z Danii; opętana dziewczyna. Przyjaźń między Lutrem a Jonasem potwierdzona w *Rozmowach przy stole*; główne wydarzenia z życia Jonasa.

Rozdział XX. Próby zjednoczenia w świetle planowanego soboru 312

1. Zürich, Münster a ugoda w Wittenberdze 312

Teolodzy szwajcarscy o Lutrze i jego doktrynie. Anabaptyści i opinia Lutra o ich postępowaniu w Münster. Papież Paweł III. Wysiłki protestantów przy osiąganiu wzajemnego zrozumienia; Marcin Bucer; ugoda w Wittenberdze; próby przyciągnięcia do niej Szwajcarów; Luter chowa swoje skrupuły; upadek negocjacji; *Kurtz Bekentnis* Lutra.

2. Starania o sobór. Vergerio u Lutra (1535) 317

Papież Paweł III decyduje się na zwołanie soboru w Mantui w 1537. Wysłany przez papieża Vergerio wyrusza do Niemiec, aby to ułatwić; legat zaprasza Lutra na śniadanie z nim w zamku w Wittenberdze; opis gościa; jego późniejsza apostazja.

3. Zgromadzenie szmalkaldzkie (1537). Choroba Lutra 321

Liga szmalkaldzka. Liga książąt katolickich. *Artikel* Lutra na zgromadzenie szmalkaldzkie. Próba uporządkowania spraw przez Melanchtona. Luter chce zachęcić do soboru. Dyskusje w Schmalkalden; dwuznaczne postępowanie Melanchtona. Zaatakowany przez kamień nerkowy Luter pragnie odjechać, aby nie umrzeć w mieście sprofanowanym przez obecność wysłannika papieskiego. Jego pożegnalne błogosławieństwo: „Deus vos impleat odio Papae”. Późniejsza zgoda osiągnięta w Schmalkalden. Luter układa „pierwszy testament”; powrót do zdrowia; zlorzeczające *Ojczyznę*.

4. Duch Lutra u Melanchtona 327

Nagła zmiana podejścia Melanchtona w Schmalkalden; Melanchton naśladuje Lutra; powód przemiany; Melanchton przedkłada „igłę”, a Luter woli „rozeń”. Działanie Melanchtona dla Lutra przy antynomii i w sporze z Osianderem; *Confessio Augustana variata* milcząco przyjęta przez Lutra; Bucer i Melanchton a *Kolońska księga reform*; Bucer został zwymyślany przez Lutra, a Melanchton oszczędzony. Ostatnia wspólna praca Lutra i Melanchtona, czyli *Reformacja wittenberska*.

Rozdział XXI. Książęce małżeństwa 335

1. Luter i Henryk VIII. Bigamia zamiast rozwodu 335

Sprawa Henryka VIII; Robert Barnes posłany do Wittenbergi; Luter proponuje bigamię jako bezpieczniejszy środek od rozwodu (1531); rada Melanchtona: „Tutissimum est regi”, wzięcie drugiej małżonki. Postępowanie papieża Klemensa VII. Książęta protestanci w Niemczech starają się pozyskać życzliwość króla Anglii; ostateczny upadek negocjacji; późniejsze aluzje Lutra do Henryka VIII.

2. Bigamia Filipa z Hesji 342

Kwestia przedstawiona Lutrowi przez Filipa w 1526; Filip dobrze poinformowany o poglądach Lutra. Bucer delegowany przez landgrafa do uzyskania aprobaty w Wittenberdze dla jego projektowanej bigamii; misja Bucera ukoronowana sukcesem; Filip poślubia Małgorzatę von der Sale; stanowisko Lutra nagrodzone beczułą wina; bigamia stała się znana na dworze w Dreźnie; landgraf rozgniewany propozycją Bucera, aby zaprzeczył popełnienia bigamii. Wysiłki Lutra zmierzające do wycofania się poprzez wyjaśnienie, że jego zgoda była „dyspensą”, poradą daną „na spowiedzi” i z tego powodu nie można się na nią powoływać publicznie. Niektóre interesujące

listy Lutra do jego władcy i do Hesji; prywatne wypowiedzi na ten temat zapisane w *Rozmowach przy stole*; Konferencja w Eisenach; rady Lutra dla landgrafa, aby mówił dobre, stanowcze kłamstwo; rozdrażnienie landgrafa. Niepokoje Melanchtona; ocenizowany list o landgrafie Filipie. Książę Henryk z Brunzswiku wychodzi do boju przeciwko Lutrowi i landgrafowi; zjadliwa odpowiedź Lutra *Wider Hans Worst*. Dialogi Johanna Leninga; jak Luter odnosił się do Meniusa i teologów szwajcarskich. Bigamia heska zatuszowana. Bigamia osądzona przez opinię protestancką; zgoda Lutra do pewnego stopnia wymuszona.

Rozdział XXII. Luter i kłamstwo 388

1. Zestaw twierdzeń 388

Postępowanie Lutra w sprawie bigamii jako wymówka dla tego rozdziału. Nieuczciwe zapewnienia w listach do Leona X, biskupa ordynariusza Scultetusa i cesarza Karola V (1518-1520); jego rzeczywiste uczucia przekazane w liście do Spalatina; późniejsza parodia nauczania Tetzela; insynuacje, że intencją cesarza było naruszenie listu żelaznego; podważenie autentyczności bulli papieskiej przeciwko niemu, chociaż jednocześnie wiedział, że była prawdziwa; doradza „ordinandi” składać obietnicę celibatu z zastrzeżeniem; „perdite vixi” św. Bernarda; aluzje w sprawie Konradina, „zgłodzonego przez papieża Klemensa IV” i do zmyślonego listu św. Ulricha o głowach dzieci znalezionych w stawie klasztornym w Rzymie. Insynuacja, że jego *Artikel* został podpisany w Schmalkalden; niesprawiedliwość wobec Erazma i księcia Jerzego; twierdzenie, że dla mnicha opuszczenie celi bez szkaplerza było uważane za grzech śmiertelny i że w katolicyzmie ludzie oczekiwali zbawienia po prostu przez uczynki; obrona „zastrzeżenia ewangelią”; rada dla biskupa Sambii, aby okazał wahanie przy porzucaniu katolicyzmu.

2. Ówczesne opinie o Lutrze z obu obozów 401

Bucer, Münzer, J. Agricola, Erazm, książę Jerzy, etc. o lekceważeniu przez Lutra prawdy.

3. Problem psychologiczny. Autosugestia i okoliczności łagodzące 404

Wyrażna nieprawda niektórych stwierdzeń, które Luter niestrudzenie powtarzał. Jak wytłumaczyć przedstawianie przez niego jako prawdy tego, co jest widocznym fałszem: dużo miejsca zajmują żarty, tendencja do lekkomyślnego języka, przez powtarzanie sam się przekonuje o prawdziwości zarzutów. Nowa teologia zakłamania; wcześniejsze poglądy Lutra zgodne z Kościołem; studiowanie Starego Testamentu prowadzi go do teorii, że tylko takie nieprawdy są szkodliwe, które szkodzą naszym bliźnim – one są prawdziwymi kłamstwami; wpływ jego nauczania na teologów w jego kręgu: Melanchton, Bucer, Bugenhagen, Capito, etc.

4. Badanie historyczne niektórych oszczerstw wobec Kościoła średniowiecznego .. 415

Przeinaczenia Lutra o aktualnym stanie rzeczy przed jego przyjściem; wypowiedzi współczesnych uczonych. Dawny katolicki pogląd na „świętość-przez-uczynki”; o relacji między stworzeniem a Stworzycielem; Baranek Boży; ofiara eucharystyczna; „religia osobista”; wołanie Lutra, że przywrócił szacunek do powołania świeckiego; dawne nauczanie o doskonałości.

5. Czy Luter był wyzwolicielem kobiet ze „średniowiecznego upadku”? 426

Twierdzenie Lutra, że jest wybawcą kobiet i małżeństwa; co mówił o stosunku papieża do małżeństwa; małżeństwo jako „stan grzechu” i przeciwstawiający się temu świadkowie:

księgi pobożne i liturgiczne; przywiązanie Lutra w młodości do św. Anny; różne wypowiedzi Lutra na korzyść lub niekorzyść kobiet i życia małżeńskiego; zmiana poglądu podczas sporu o ślub czystości; impuls naturalny a honor małżeństwa; wyrażenia niestosowne o kobietach; praktyczne konsekwencje nowego poglądu na kobietę; przeszkody małżeńskie i rozwód; książę Jerzy o powiedzeniu: „Jeżeli żona odmawia, wtedy niech przyjdzie służąca”. Szacunek dla płci żeńskiej w rozmowach Lutra. Nowe warunki małżeńskie i oszczerstwa wobec przeciwników; potwierdzony w archiwach faktyczny stan spraw w późnym średniowieczu. Dwa podsumowujące obrazy o historii kobiety: sąd małżeński kaznodziei; listy Hasenberga i von der Heydena oraz odpowiedzi *New-Zeittung* i *Neue Fabel*.

Rozdział XXIII. Nowe spory z Erazmem (1534, 1536) i księciem Jerzym (zm. 1539) . 462

1. Ponownie Luter i Erazm 462

Ich relacja od 1525; *Hyperaspistes*; atak Lutra w 1534 i Erazma *Purgatio*; Luter o śmierci Erazma.

2. Jerzy z Saksonii w opinii Lutra i odwrotnie 467

Luter wzywa księcia do przejścia na protestantyzm; odpowiedź księcia; jak Jerzy musiał cierpieć z rąk Lutra; jego prawdziwy charakter całkowicie różnił się od obrazu Lutra; książę odpłaca Lutrowi tą samą monetą.

Rozdział XXIV. Stan moralny towarzyszący reformacji. Książęcy opiekunowie 473

1. Raporty z różnych regionów luterkańskich 473

Księstwo Saksonii; elektorat Brandenburgii; księstwo Prus; Wirtemberg; książę Ulryk i Luter; Blaurer i Schnepf; ujawnienie smutnego stanu rzeczy; landgraf Hesji; skutek złego przykładu landgrafa Filipa.

2. W centrum nowej wiary 479

Elektorat Saksonii; moralność elektora Jana Fryderyka; charakter jego poprzedników; relacja Lutra z nimi; raporty z wizytacji; Luter porównuje się do Lota mieszkającego w Sodomie.

3. Próby wyjaśnienia upadku moralności przez Lutra 485

Szczere wyznania; różne wyjaśnienia stanu rzeczy: złośliwość szatana, widoczny wzrost zła z powodu jasnego światła ewangelii, widoczny brak powodzenia najlepszym dowodem prawdziwości misji; Luter w Wittenberdze i jego postępowanie.

4. Choroba wieku: wątpliwości i melancholia 491

Powszechne depresje gorliwych propagatorów ewangelii: Melanchton, Spalatin, Jonas, Camerarius, etc.; wzrost liczby samobójstw; oczekiwanie końca wszystkiego; smutny przypadek Johanna Schlaginhaufena.

Rozdział XXV. Bliższy krąg współpracowników i rodzina. Pozytywne cechy Lutra 499

1. Profesor uniwersytecki, kaznodzieja, pastor 499

Relacje ze studentami w Wittenberdze; szacunek, którym cieszył się Luter; ostrzega ich przed zadawaniem się z prostytutkami. Kaznodzieja i katecheta; moc i praktyczna postawa w kazaniach Lutra; pouczenia dla innych, jak najlepiej głosić kazania;

rozważania w domu; notatki do kazań; co mówił o Naszej Pani, gdy opowiadał o <i>Magnificat</i> ; oddana wierność wielkim doktrynom chrześcijańskim i przywiązanie do Pisma Świętego; jego tłumaczenie przejawia doskonałe właściwości języka niemieckiego. Przewodnik duchowy; troska o uczniów; listy okólne; krytyka pewnych legend; dążenie do wprowadzenia nowej formy spowiedzi i promowanie sprawy muzyki kościelnej.	
2. Charakter emocjonalny i dary intelektualne	520
Miejsce uczuć w życiu Lutra; rozmowa z Cochlaeusem; potężna wyobraźnia i jeszcze potężniejsza wola; olbrzymia zdolność do pracy.	
3. Kontakty z przyjaciółmi. Wnętrze dawnego klasztoru augustianów	523
Lepsza strona <i>Rozmów przy stole</i> ; życzliwie traktowani przyjaciele i uczniowie; bezinteresowność, umiłowanie prostoty, hojność, odwaga w czasie zarazy; sporadyczne umniejszanie własnych mocy; modlitwa i ufność Bogu; brak jakiegokolwiek rzeczywistego talentu organizacyjnego. Życie rodzinne Lutra; aluzje do jego żony; troska o dzieci.	
Rozdział XXVI. Sposób walki Lutra obrazem jego duszy	539
1. Gniew Lutra. Stosunek do Żydów, prawników i książąt	539
Sir Tomasz Morus o języku Lutra. Trzy pisma przeciwko Żydom; miejsce świni i osła w zagrozie metafor Lutra. Nienawiść Lutra wobec prawników z powodu ich przywiązania do panującego ustawodawstwa małżeńskiego. Atak na książąt w <i>Von weltlicher Uberkeytt</i> ; gniew przeciwko elektorowi Mainz Albertowi; lista relikwii arcybiskupa; oskarżenia Henryka z Brunszwiku.	
2. Tłumaczenie Lutra: „Musimy przeklinać papieża i jego królestwo”	547
Papież jest „bestią” i „smokiem”; język Lutra w <i>Rozmowach przy stole</i> i w dysputach z 1539; o papieskim niedźwiedziu wilku (wilkołaku); papieski Antychryst; gniew Lutra przeciwko wszystkim, którzy ośmielają się stanąć przy papieżu; na jakie zwracanie się zasługuje papież.	
3. Psychologia obraźliwego języka Lutra	556
Jego niepokromiony temperament; rzeczywistość pewnych nadużyć, które krytykował; rozdrażnienie na tych, którzy jak Karlstadt i Zwingli wydają się pozbawiać go uznania, które mu się należy; tendencja do niepanowania nad mocą swojego języka; potrzeba bodźca, który zapewnia ubliżanie; zły humor spowodowany niewielką poprawą moralną; obelgi służące do tłumienia wyrzutów sumienia. Związek grubiaństwa Lutra z jego mistycznym przekonaniem o specjalnym powołaniu; cały jego gniew w rzeczywistości jest skierowany na diabła; nie jest zniewagą „nazywania rzepy rzepą”. Nieprzyjemne doprawienie obelg Lutra; przykłady; czy język o tak ordynarnym charakterze występował w ogóle w tamtym czasie? Oburzenie Szwajcarów.	
4. Luter o swojej nietykalności i wyższości. Sztuka „retoryki”	572
Sporadyczne wyznania o pokorze; typowe powiedzenia Lutra, odnoszące się do jego szczególnej pozycji i osiągnięć: wypełnione w nim przepowiednie; nędza egzegezy Ojców; jego reformy były bardziej dalekosiężne od tych soborowych; argument o jego samotnej krytyce odnosi do proroków Starego Testamentu, którzy także stali przeciw całemu światu. Dylemat Harnacka: czy Luter był megalomanem, czy jego osiągnięcia były współmierne z jego roszczeniami? Zwyczaj nie powstrzymywania „retoryki”;	

tendencja do przesady i niestosowności; „papista i osioł jest jednym i tym samym, «sic volo, sic iubeo»; retoryka prawdziwie odbija jego stan wewnętrzny; zmienność; wysokie mniemanie o sobie do pewnego stopnia pobudzone przez pochlebstwa przyjaciół.

Rozdział XXVII. Głosy z obozu obrońców Kościoła 589

1. „Demoniczne” ataki Lutra. Człowiek „opętany” 589

Współcześni Lutrowi przeciwnicy przypisują mu brednie diabła, a inni uważają go za dręczonego przez diabła; odwołania do jego oczu; bezsensowna opowieść o spółdzeniu przez diabła.

2. Głosy nawróconych 596

Ich opinie o Lutrze i Lutra o nich; Egranus, Zasius, Wicel i Amerbach.

3. Opłakiwanie ran Kościoła i jego prześladowania 600

Wstęp Cochlaeusa do *Commentaria de actis, etc., M.L.*; kazania franciszkanina z Mainz Wilda oraz skargi przedłożone na sejmie w Ratyzbonie (1541) i Wormacji (1545).

4. Walka literacka 604

Czy Luter został wciągnięty do sporu przez taktykę jego przeciwników? Spojrzenie wstecz: charakter pism Tetzela i Prieriasa; Emser; Eck oraz jego *Obeliscen* i *Enchiridion*; Cochlaeusa *Septiceps Lutherus*; inni obrońcy Kościoła.

Rozdział XXVIII. Nowe dogmaty w świetle historii i psychologii 615

1. Tekst Biblii i Duch jako „prawdziwe sprawdziany doktryny” 615

Wolność badania Pisma Świętego a autonomia Lutra; Luter stopniowo osiąga stanowisko, że Biblia jest jedynym sędzią w sprawach wiary; ci tylko mają być słuchani, którzy nauczają „*purum verbum Dei*”. Doświadczenie dane przez Ducha; różne wypowiedzi odnośnie zrozumiałości Pisma Świętego; Biblia „księgą herezji”. Luter nie jest przychylny natchnieniu wyrazowemu; błędy świętych pisarzy; które księgi są kanoniczne i dlaczego? Niezgoda, która wynika z przyjęcia zasady Lutra opartej na prywatnym osądzie i „*influxus spiritus*”; Luter zwraca się do „Słowa zewnętrznego” w sporze z Zwinglim i potwierdza to tradycją. Jaki autorytet oprócz Kościoła może wyjaśnić wątpliwości? Zarzuty wobec wiary: wiele artykułów czy tylko jeden? Protestanci o zaprzeczaniu samemu sobie przez Lutra; koniec „zasady formalnej” Lutra.

2. Luter jako komentator Biblii 640

Niektóre cechy charakterystyczne egzegezy Lutra; szacunek dla sensu dosłownego; całe jego czytanie Biblii uzależnione od teorii usprawiedliwienia; egzegeza w świetle jego wczesnego rozwoju.

3. „Sola fides”. Usprawiedliwienie i pewność zbawienia 648

Związek między „zasadą materialną” (usprawiedliwienie) a „zasadą formalną” (Pismo Święte jako jedyna reguła wiary) w teologii Lutra oraz między „zasadą materialną” a teorią bezwartościowości uczynków i Bogiem, który jedynie sam rzeczywiście działa; teoria różni się od nauczania św. Augustyna. Potrzeba walki związana z naszym osobistym usprawiedliwieniem; niepowodzenie Lutra odnośnie tego podejścia; obecny protestantyzm o głównym artykule Lutra, „na którym kościół opiera się lub upada”.

4. Dobre uczynki w teorii i praktyce 662

Nauczanie Kościoła; pochodzenie nowych idei Lutra brało się z jego niechęci do „małych świętych” i ich postępowania; zagrożenia jego teorii; lęk Boga jako powód działania. Augustyn przywołany jako świadek w sprawie Lutra; świadek porzucony przez Melanchtona i Pomeraniana; prawdziwy pogląd Augustyna; nowa doktryna osądzona przez XVI-wiecznych protestantów; wypowiedzi Lutra przychylne dla dobrych uczynków; co oznaczała dobroczynność w średniowieczu; Luter o szpitalach we Florencji.

5. Inne innowacje w doktrynie religijnej 687

Luter nie był teologiem systematycznym. «Regula fidei»; Harnack o niekonsekwencji Lutra; Paulsen o „papieżu Lutrze”. Nauczanie Lutra o sakramentach; o chrzcie dzieci i wymaganej wierze; liberalni protestanci odwołują się do jego zasady przeciwko „magicznej” teorii chrztu; pokuta przedłużeniem chrztu. Nauczanie Lutra o Wieczerzy; komunია jako środek wzmacniający wiarę; impanacja przeciwko transsubstancjacji; teoria wszechobecności ciała Chrystusa; niezachwiane przekonanie Lutra o rzeczywistej obecności. Stosunek do wzywania świętych, szczególnie błogosławionej Dziewicy. Poglądy na czyściec.

6. Atak Lutra na ofiarę Mszy 705

Miejsce tej ofiary w Kościele przed czasami Lutra; pierwsze ataki Lutra; Msza powstrzymana w Wittenberdze; *Von dem Grewel der Stillmesse*; odpowiedź Ecka; Luter podejmuje się udowodnić, że przywiązanie księży do Mszy jest oparte jedynie na sprawach pieniężnych; związek między jego atakami na Mszę a całą teorią. Praca *Winkelmesse*; rozmowa z diabłem; obrona pracy *Winkelmesse*; odpowiedź Cochlaeusa; odwołania Lutra do Mszy w rozmowach z bliskimi i w artykułach szmalkaldzkich; wyznanie wiary w rzeczywistą obecność.

KOMENTARZ 721

1. Wstęp 721

2. Kłamstwa Marcina Lutra 725

3. Sprzeczności Marcina Lutra 727

4. Mowa nienawiści Marcina Lutra 729

5. Cenzura protestancka 742

6. Wybrane zagadnienia doktrynalne 744

6.1. „Sola fide” 744

6.2. „Sola scriptura” 747

6.3. Sakrament chrztu 754

6.4. Sakrament pokuty 755

6.5. Sakrament Eucharystii 755

6.6. Odrzucenie czyśćca 757

6.7. Dobre uczynki 758

6.8. Zachęta do grzeszenia 759

7. Pozostałe zagadnienia 761

7.1. Legendy o Marcinie Lutrze 761

7.2. Ciekawostki 762